

EERSTE VELDWERK
Tunesië, 1968

Wim van Binsbergen

1.

Tijdens de tweehonderd kilometer lange rit van Tunis naar Ain Draham zag ik inderdaad hier en daar in het landschap de witte, door een koepel gedekte kapelletjes, die als centra van heiligenverering een hoofdrol hadden gespeeld in mijn onderzoeksplanning in Nederland. Wie zich opmaakt om het volksgeloof van Noordafrikaanse boeren te bestuderen, kan zo'n bevestiging best gebruiken wanneer de lange-afstandstaxi waarin hij met vijf lotgenoten zit gepropt, driftig door haarspeldbochten gechauffeerd wordt, vanuit de open vlakte een bosgebied in dat verdacht veel lijkt op de omgeving van Apeldoorn of Holten. De koude mist gaat over in regen, en we belanden te midden van de hotels en openbare gebouwen van Valkenburg: Ain Draham.

Na me drieënhalf jaar met wisselende belangstelling te hebben verdiept in vreemdtalige publikaties over sociaal-culturele verschijnselen veraf en dicht bij, zonder nog zelf enig empirisch sociaal onderzoek te doen, en met steeds meer twijfel of mijn opleiding binnen de studierichting der culturele antropologie wel een passende voorbereiding op dergelijk onderzoek (of waarop dan ook) was, mocht ik eindelijk deelnemen aan het leeronderzoek dat de Universiteit van Amsterdam sinds een drietal jaren in Noordwest-Tunesië organiseerde.

In het halfjaar van voorbereiding hadden de zes aanstaande deelnemers in wekelijkse bijeenkomsten de kans gekregen de

vierkoppige leiding te leren kennen: een ervaren Noordafrikanist; een jongere medewerker in wiens briljante, vrijwel voltooid proefschrift over India wij slechts het bewijs zagen dat hij van Noord-Afrika geen verstand kon hebben; en twee assistenten die de Noordafrikaanse vuurdoop al doorstaan hadden. In het voorbereidingsgroepje haalden wij ons Frans op, bespraken wij wat relevante algemene literatuur, en werden wij ten onrechte bevestigd in ons vermoeden dat antropologische informatie over het onderzoeksgebied nauwelijks te krijgen was. Wij waren destijds nog zo monodisciplinair gericht dat naar bij voorbeeld historische bronnen nauwelijks gezocht werd — kregen ook geen enkele training in het ontsluiten van bibliografische bestanden, archieven, etc. Naast de lamtheid veroorzaakt door de injecties en twijfel over de beste uitrusting, financiële zorgen (de subsidie van de Universiteit van Amsterdam zou blijken nauwelijks de helft van de kosten te dekken), werden wij vooral geteisterd door de angst dat wij ons niet optimaal op het onderzoek konden voorbereiden — in wetenschappelijk opzicht niet, en al evenmin op de levensomstandigheden en de inheemse verwachtingen ten aanzien van ons gedrag daarginds. Zo begonnen al in Nederland de lichamelijke en geestelijke beproevingen die ons, eenmaal in Tunesië, steeds heviger zouden treffen, zoals onze India-deskundige steeds glunderend benadrukte.

De leiding besteedde veel tijd aan gesprekken over deze problemen, en overtuigde ons er (voor een paar uur) van dat zij onoplosbaar waren: de individualistische opzet waarvoor men had gekozen, en waarbij ieder volkomen verantwoordelijk zou zijn voor zijn eigen onderzoek, betekende nu eenmaal enorme onzekerheid, die door de schijn van een effectiever voorbereiding toch niet weg was te nemen. Het kon niet anders of er zouden tot op de laatste dag in het veld allerlei toevalligheden optreden. Een en ander ontsloeg ons niet van de opdracht een uitgebreid onderzoeksvorstel te

schrijven — en eenmaal in het veld bleek dat nog uiterst nuttig geweest ook.

Het meest nam de menselijke kant ons in beslag. Mededelingen van de leiding, en van vroegere deelnemers, werden door ons zo vertekend dat in de laatste weken voor ons vertrek onze toekomstige informanten, en vooral de voor ons aangeworven tolken, de gedaante aannamen van doortrapte leugenaars, in niets te vertrouwen, vanaf de allereerste seconde alleen maar uit op ons geld en onze goederen, in al hun manifestaties grenzeloos onsmakelijk, en ieder ogenblik in staat weer te vervallen in de gewelddadigheden die vóór de koloniale bezetting (1881) het berggebied op de grens van Tunesië en Algerije hadden gekenmerkt — die zelfs de huichelachtige aanleiding voor die bezetting hadden gevormd. Als onder novicen in seclusie, de nacht voor hun initiatie, deden de gruwelijkste geruchten de ronde.

Als bekroning van de voorbereiding werd ons kort voor het vertrek een uitvoerig schema gepresenteerd van onze verplichtingen met betrekking tot uitwerking en rapportage, voor na afloop van het veldwerk; terwijl tot dan toe ons eventuele resultaat door de leiding volkomen was gebagatelliseerd, beïnvloed door allerlei oncontroleerbare factoren als het immers zou worden.

Misschien ben ik de enige geweest die de nacht vóór het vertrek kotsend en ijlend heeft doorgebracht; misschien lag het aan de laatste injectie. In ieder geval had veel van deze ontredde al weer plaats gemaakt voor een zekere toeristische opwindning, en die weer voor vermoeidheid en lichte teleurstelling, tijdens deze eerste intercontinentale reis (nog per auto en veerboot) naar mijn eerste onderzoeksgebied. De aanvankelijke behuizing werkte ook al niet mee om de droom van de antropologiestudent bewaarheid te doen worden: een driekamerflat (lelijk en kil als vergelijkbare betonnen bouw in Nederland) zou de zes deelnemers en al hun bagage de eerste paar weken tot onderdak dienen. Er was iemand ingehuurd

voor het eten en het schoonhouden. De leiding woonde in een nabij hotel.

2.

Met veel gevoel voor dosering wordt het gebied (de Kroemirie) en zijn bewoners op ons losgelaten. We ontmoeten de eerste tolken, afkomstig uit gehuchten in de naaste omgeving: proper, verstaanbaar en vriendelijk. De leider van het project doet ons op twee uiterst boeiende wandelingen door het best gekende sjeikdom (de kleinste bestuurlijke eenheid) de ogen opengaan voor de ecologie van het berggebied en de sociaal-culturele consequenties ervan. Genieten van de schoonheid is er niet meer bij: zelfs de prachtigste dalen worden 'natuurlijk begrensde sociaal/economisch/politieke eenheden', ongeschonden bebossing is 'een teken van afwezigheid van bronnen' (anders waren er wel ontginningen geweest), de erosieplekken zijn niet schilderachtig maar tragisch. De distantie van de toerist verdwijnt, de participerende waarneming is begonnen.

Daarna komt onze eerste zelfstandige oefening: groepjes van twee deelnemers en een tolk krijgen een deel van Hamraia, een uitgebreid gehucht op ongeveer vier kilometer van Aïn Draham, toegewezen om in kaart te brengen. Hasnáwi bin Táhar, met zijn negenendertig jaar de oudste tolk, gaat met Tamsma en mij werken in het deel van het gehucht waar Hasnawi het jaar tevoren gewoond heeft met een eerdere deelnemer, Guus Hartong.

In moordend tempo loodst de tolk ons tweeën tegen de berg op. Aan de bosrand kunnen we nog een paar kwartier vluchten in uitvoerige besprekingen over de symbolen die we op onze kaart zullen gebruiken. Het gaat de tolk vervelen. En dan komt het vreselijke

moment dat we eindelijk op eigen verantwoordelijkheid de Kroemierse dorpssamenleving moeten binnenstappen. Tamsma neemt, helemaal in zijn eentje, het hoogste deel van het gehucht voor zijn rekening. Hasnawi en ik zullen ons op lager liggende erven richten. Ik strompel achter hem aan een erf op, waar hij de onzichtbare bewoners toeroept, en begin frenetiek afstanden af te passen en op te tekenen, de blikken vermijdend van mensen die in een deuropening verschijnen. Ik was van plan te doen alsof deze eenzame activiteiten mij vanzelfsprekend toeschijnen en mij helemaal absorberen, maar het gevoel dat wat ik doe volkomen krankzinnig is, voor de inheemse omstanders zo goed als voor mijzelf, wordt steeds heviger. Ten slotte sta ik op een vooruitspringende rots twintig meter van het erf af, in een pose van deskundig waarnemer, maar ik blijf niet in staat de verwarring van weggetjes, boomgroepen, hutten en veldjes, de beken in de diepte en de beboste hellingen ver daarachter tot een eenheid te vatten en op papier te brengen. Het zweet breekt mij uit. Zie je wel: al bij de eerste meest simpele poging val ik door de mand, ik ben helemaal geen antropoloog en zal het nooit worden...

Onze India-deskundige komt even langs en neemt de ergste spanning weg. Tamsma keert terug, we worden een huis binnengeroepen en drinken er de sterke zoete thee. De mensen krijgen een gezicht, het blijkt werkelijk mogelijk te zijn via de tolk een eenvoudige conversatie te voeren. Onbekendheid met wat beleefd is hier leidt helemaal niet tot catastrofes: tolk en gastheer lichten ons vriendelijk voor. De naam van 'Msjeu Goes' (Guus Hartong) valt, als 'broeders' van 'Goes' worden wij uitgenodigd zijn goede relaties met de bewoners voort te zetten. De ban is gebroken. Als we de volgende dag terugkomen is het maken van een kaart geen probleem meer.

Dan is het tijd om censusgegevens en genealogieën te verzamelen in hetzelfde gehucht. Onze tolk kent de bewoners en heeft ruime

ervaring met de bizarre belangstelling van de Nederlandse studenten voor allerlei al lang gestorven of ver weggetrokken familieleden. Het kan niet missen, en tot onze grote voldoening lepen onze informanten zonder moeilijkheden heuse uitgebreide genealogieën op. De indrukwekkendste gedeelten uit de tentamenboeken komen zo binnen handbereik. Het vergaren van dit soort informatie gaat zo moeiteloos, en wij zijn zo gefraspeerd dat het allemaal wérkt, dat we vergeten dat het voor de ondervraagden vrij vervelende interviews zijn. En zo gauw het gesprek een minder gestandaardiseerde richting uitgaat, staan we met de mond vol tanden. De informanten zijn echter erg geduldig. Hasnawi is, in onze plaats, erg spraakzaam. Een van onze gesprekspartners (wij noemen ze al uitsluitend 'informanten') begint over de oorsprong van zijn verwantengroep te vertellen, en met ingehouden adem tekenen wij zo onze eerste echte mythe op.

Iedere dag wordt er geïnterviewd of uitgewerkt. Iedere avond is er een bespreking waarin de Indoloog (de Noordafrikanist is even terug naar Nederland) ons, meeslepend improviserend, de sociaal-structurele principes laat zien die al in het bescheiden materiaal zijn op te merken, en ons wijst op allerlei technische en zakelijke aspecten van het veldwerk: de omgang met tolk, interviewtechniek, wijze van aantekeningen maken, systematiek van het uitwerken, boekhouding.

Het plezier in de analyse wordt aldus zeer gestimuleerd. We werken verschrikkelijk hard, en volgens strakke tijdschema's. Het lijkt wel of we voortdurend haast hebben. Een enkele deelnemer krijgt werkelijk de koorts en blijft tot diep in de nacht met meterslange genealogieën stoeien om huwelijksrelaties te turven. Waarom is zijn vriendin ook nog zo lang zo ver weg...

De eerste post uit Nederland laat erg lang op zich wachten. Het is 's avonds bitter koud in het studentenhuis, iedereen loopt te hoesten.

Het ononderbroken dag en nacht met elkaar verkeren gaat op onze zenuwen werken. Buiten de groepjes van twee bestaat er nauwelijks samenwerking of uitwisseling van informatie; alsof conflicten slechts onderdrukt blijven bij de gratie van die 'mijding' (*avoidance* — een klassiek begrip uit de antropologie) — of alsof we al echte antropologen zijn, als bokken op de haverkist van ons eigen gebiedje en ons eigen materiaal. Aarzelende pogingen ons te ontspannen schijnen door de Indoloog en zijn assistente met argwaan te worden bezien; de enige vrije dag in drie weken ontaardt in een al te collectief en al te gedirigeerd schoolreisje naar de ruïnes van Bulla Regia, een oude Romeinse stad.

Na de laatste dag gezamenlijk interviewen lopen alle deelnemers met de tolken over een zwaarbeboste helling terug naar de Volkswagenbus die ons weer naar Ain Draham zal brengen. Door het inheemse taboe op sanitaire behoeften moet ik onopgemerkt achterblijven en de volgende minuut ben ik de groep kwijt. Ik volg het pad, hollend waar dat mogelijk is, maar haal ze niet meer in. Een jongen die ik vraag of hij ze gezien heeft, verstaat mij natuurlijk niet en stuurt me nog hoger de berg op. Al gauw zijn er geen paadjes meer, ik loop over een half overwoekerde ontginning. Verdwaald. En dan realiseer ik me dat ik al drie weken geen seconde meer alleen geweest ben. Eindelijk valt er iets van mij af van het nu al maandenlang krampachtig bezig zijn met het onderzoek en de voorbereiding daartoe — ik ben gewoon in een prachtig eikenbos, een beek met wonderlijk rood schuim stroomt langs me omlaag, er zijn leuke kleine vogeltjes. Ik geniet van de rust, met wellust ben ik weer even toerist.

Maar het schemert al, ik heb kaart noch kompas en denk aan de enorme wilde zwijnen die hier in de bossen zouden zitten. Ik stel me leiding, deelnemers, tolken en bewoners van omringende gehuchten voor op een wanhopige speurtocht in de nacht, een ramp voor het

hele project. Ik begin te roepen. Na enige tijd begint ver beneden de auto signalen te toeteren, en op het geluid afgaand ben ik spoedig weer bij de groep.

Hasnawi claimt stralend mij gered te hebben: ze waren al aan het wegrijden toen hij als enige merkte dat 'Msjeu Wiem' er niet bij was. Hij is de mij toegewezen tolk, en zal drie maanden met mij samenwonen in een huisje met maar één vertrek, van vijf vierkante meter.

3.

Mijn huisvesting had nogal wat voeten in de aarde gehad. Het volksgeloof wordt door de autoriteiten opgevat als een pijnlijk symbool van de achterlijkheid van hun land, aangezien het in vele trekken afwijkt van de formele, destijds trouwens nogal rekkelijke islam die de stedelijke geestelijke leiders voorstaan. Mijn onderzoeksonderwerp was dus delicaat, en de leiding had voor mij een werkterrein gekozen in een sjeikdom waarmee het project al vanaf het begin zeer goede relaties onderhield: verscheidene deelnemers hadden daar in de voorgaande jaren onderzoek gedaan, en het was de bevolking inmiddels gebleken dat men van onderzoek niets te vrezen had.

Mijn werkterrein bestond uit een tweetal gehuchten, boven elkaar tegen een berghelling gelegen en door uitgestrekt onbebouwd terrein van elkaar en van andere nederzettingen gescheiden. In het laagstgelegen gehucht was een groot heiligdom van een van de belangrijkste regionale heiligen: Sidi Mhèmmèd; het gehucht droeg ook die naam. Het hogere gehucht heette Maizía. Nu had in 1966 een andere deelnemer, Coen Beeker, in Sidi Mhemmed onderzoek gedaan met betrekking tot het woonpatroon en uitstekende relaties

opgebouwd met de bevolking — relaties die nog steeds gecontinueerd werden door het zenden van brieven en postpakketten. Aan Maizia had hij vrijwel geen aandacht geschonken, zodat het redelijk was dat ik mij vooral op dit gehucht zou concentreren. Bij de eerste voorbereiding, lang voor mijn komst, was er inderdaad een huisje gevonden te Maizia. Vlak voor mijn vestiging in het gehucht bleek echter dat de plaatselijke afdeling van de Tunesische eenheidspartij die behuizing niet indrukwekkend genoeg had geacht en mij een woning aan de rand van Sidi Mhemmed had toegedacht: inderdaad een naar inheemse begrippen vorstelijke woning, met een redelijk dak, een goed slot op de deur, voorzien van een ruim erf, met onbelemmerd uitzicht op een van de belangrijkste heiligdommen van Sidi Mhemmed (hij bleek er vier te hebben binnen een straal van twee kilometer) en op de twaalf kilometer verder gelegen Middellandse Zee. De eigenaar moest maar zien dat hij elders op zijn land uit takkenbossen een onderkomen maakte voor zijn gezin. De eigenaar was uitgerekend iemand voor wie Beeker mij uitdrukkelijk gewaarschuwd had: ik kreeg tot huisbaas de meest controversiële figuur van het gehucht, iemand die zich van de traditionele normen weinig aantrok en die de enige openlijke tegenspeler was van de plaatselijke sjeik (hier: een soort burgemeester). Onze Indoloog kon er ook niets aan doen.

Met een andere woning had ik ongetwijfeld andere resultaten geboekt, niet zozeer door de teleurstelling van de bewoners van Maizia (die best ook wel eens brieven en postpakketten wilden krijgen) of door de perifere positie die mijn huisbaas in het gehucht innam, maar vooral doordat ik nu in hem, zijn moeder en zijn broer (door hun nabijheid aan mij verplicht door quasi-verwantschappelijke claims) enige uiterst intelligente informanten bleek te hebben, die bovendien het volksgeloof dat ik was komen bestuderen, terdege kenden en met overgave participeerden in alle rituele activiteiten die daarmee samenhangen.

De allereerste tijd in het gehucht viel honderd procent mee. De behuizing en het geringe comfort leverden geen enkel probleem op: natuurlijk was er geen gas, elektriciteit, stromend water, toilet of douche, maar al met al was het minder primitief dan de eerste de beste trektocht door de bergen in Europa. Dat mijn informanten in staat waren een compleet leven te leiden zonder alle materiële verworvenheden van mijn eigen samenleving, en dat ik daarin een heel eind met hen mee kon gaan, vond ik op den duur bijna stichtend. Hasnawi, die al voor het derde jaar tolk was bij het leeronderzoek, zorgde trouwens 's morgens voor gewone Hollandse slappe thee — een verwerpelijke drank in de Kroemirie, waar thee zwart van sterkte, stroperig en mierzoet hoort te zijn.

Mijn huisbaas leek eigenlijk best sympathiek; hoewel het nog wel erg op mijn zenuwen werkte dat hij de eerste dag precies moest afleggen wat ik allemaal aan keukengerei, kantoorbehoeften en levensmiddelen had uit te pakken. Zijn huis was versierd met kleurenfoto's uit *Paris Match* (die overigens vrijwel niemand in het gehucht kon lezen): een rapportage van de kroning van de laatste Sjah van Perzië, en een reeks vrolijke foto's waarop een meisje laat zien wat je allemaal kunt doen met kamille, op diverse wijze bereid. Ik heb ze met veel genoegen laten hangen. Zij vormden een passende voorbereiding op de openhartige busteverbeteringsadvertenties die ik spoedig in het voornaamste heiligdom van Sidi Mhemmed zou mogen bewonderen, opgeprikt tussen de heilige vlaggen en de votiefkaarsen, recht boven de tombe van de heilige zelf.

Mijn eerste verkenningen in het gehucht en naaste omgeving leverden een overvloed aan boeiends op, want behalve Europeaan en (hopelijk) aankomend antropoloog was ik ook nog een dom stadsmens, zonder enige kennis van het boerenbedrijf. De leuke groene grassprietjes waarover ik enthousiast naar huis schreef, bleken na enkele weken tot rogge- en tarwehalmen uitgegroeid te zijn. Ik trof

niets dan vriendelijke mensen. In de plaatselijke winkel, annex mannenvergadering, hield ik een toespraakje, waarin ik uitvoerig inging op de intieme band die mij verbond met 'Msjeu Koen'. Het viel allemaal in goede aarde, zelfs nog toen ik openlijk vertelde dat ik geïnteresseerd was in de plaatselijke heiligen en hun verering. Men zou mij met alles helpen, en dat gebeurde ook.

Wat de reactie van de bevolking betreft beleefde ik maar één echt angstig moment. Op de ochtend van de tweede dag in het dorp ging een chef van de plaatselijke werkverschaffing (de voornaamste bron van geldinkomen) mee naar mijn huisje om daar het gestencilde veldwerkrapport van Beeker te zien. Tot mijn grote schrik bevatten de bladzijden die deze gevreesde ambtsdrager opsloeg tabellen met namen van dorpelingen en geldbedragen: een onschuldige opgave van de huishuur die zij bij eventuele verhuizing naar een nieuw dorp bereid zouden zijn te betalen, maar — voor de chef die uiteraard geen Nederlands kon lezen — stellig mis te verstaan als aanwijzingen dat ik een sinister, politiek doel kwam dienen. En juist voor dat soort complicaties had de leiding ons nog zo gewaarschuwd! Pas jaren later realiseerde ik me dat het waarschijnlijk de naar een centrale macht verwijzende dreiging van deze tabellen was, die de bezoeker tot zijn snelle aftocht aanzette.

Die dag begon ik met interviews. Al gauw maakte ik me de gewoonte eigen om ieder gesprek met een nieuwe informant te beginnen met vragen naar censusgegevens en genealogie. Ik kon zo iemands kwaliteiten als informant leren kennen op een gebied waar hij of zij gemakkelijk kon antwoorden zonder onzeker of argwanend te worden. Ik had me op dit type vragen tijdens het voorbereidende dorpsonderzoek goed ingewerkt en kon het gesprek gaande houden ook al had ik nog nauwelijks zinnige vragen over de religie. Aldus werden de informanten (voor zover dat na Beeker nog nodig was) gewend aan de interviewsituatie en aan het spreken via een tolk, terwijl ik als onverwachte extra-opbrengst een goed inzicht

kreeg in de gecompliceerde verwantschappelijke structuur. Deze laatste bleek in de loop van het onderzoek steeds relevanter voor mijn eigenlijke onderwerp. Meestal gingen deze genealogische exercities na ongeveer een half uur over in een meer op religie afgestemd gesprek.

Vastberaden dwong ik mij ertoe ook buiten de interviews voortdurend met mijn aantekenboekje rond te lopen en notities te maken, nodig of onnodig, belachelijk of niet. Binnen een paar dagen was iedereen daar zo aan gewend dat men er geen aandacht meer aan schonk. Het gevaar dat mijn informanten uit incidentele, opgewonden notities zouden merken welke spontane uitlatingen of handelingen mijn bijzondere belangstelling hadden, en hierdoor al te zeer beïnvloed zouden worden in hun uitingen en gedrag, was daarmee wel ondervangen. Bovendien leverde het mij steeds een tastbare identificatiemogelijkheid met mijn rol van onderzoeker, wat mij over veel schroom heen hielp.

Voortdurend stootte ik op nieuwe aspecten van de religie. Ik verkende de eerste van de tientallen heiligdommen die mijn directe onderzoeksgebied zou blijken te bevatten. Al na een dag mocht ik een rituele slachting en vleesuitdeling ter ere van Sidi Mhemmed meemaken. Hoogtepunt van die eerste dagen was een seance (ik zou er nog vele meemaken), waarbij de plaatselijke vertegenwoordiger van de in de hele islamitische wereld verbreide Qadiría-broederschap zich bij gezang, en muziek van fluit en trom, in trance bracht en cactusbladeren met enorme stekels manipuleerde. Het gebeuren ontroerde mij diep. Na thuiskomst, 's nachts, schreef ik in mijn journal: 'Als ik enigszins zal kunnen doordringen in de voorstellingswereld en de motieven die hierachter zitten, zal mijn verblijf hier de moeite waard zijn.' (Het bleek de moeite waard.) Gebrek aan interviewtechniek deed zich veel meer voelen dan de thuis zo gevreesde terughoudendheid van mijn informanten. Zelfs de vrouwen bleken wonderlijk aanspreekbaar, en na een paar weken al

hoefden onze interviews met hen kennelijk niet meer door oudere mannen te worden gechapperoneerd. Na tien dagen had ik al de indruk — natuurlijk volkomen ten onrechte — iets van mijn onderwerp te gaan begrijpen.

Het was echter in dezelfde, bedrieglijk euforie van de eerste tijd dat mijn voornaamste gereedschap: mijn relatie tot de tolk, bijna onherstelbare schade opliep.

4.

Tijdens de voorbereiding in Nederland en in Aïn Draham waren zozeer de gevaren van een té vriendschappelijke, té vrije relatie met de tolk benadrukt, dat ik met gretigheid (want in dit opzicht was tenminste duidelijk wat me te doen stond, dacht ik) het model van een westers-zakelijke, vrijwel onpersoonlijke relatie ging toepassen: 'Hij wordt er naar verhouding uitstekend voor betaald, en dat is dat.' Eigenlijk zag ik Hasnawi als een, onnodig gecompliceerd, instrument om bepaalde weliswaar vervelende, maar toch bijkomstige gebreken in mijn verkeer met de informanten (het feit dat ik ondanks enige studie van het Arabisch hun dialect niet sprak, noch hun omgangsvormen kende!) te verhelpen. Mijn (door de leiding toch zo zwaar aangedikte) afhankelijkheid van Hasnawi, niet alleen wat de taal betreft, maar werkelijk bij iedere stap die ik deed, weigerde ik te beseffen. En als hij er (door de leiding gestijfd in eigen besef van volstreekte onvervangbaarheid) op zinspeelde, werd ik razend. Ik verweet hem, soms zelfs waar anderen bij waren, dat hij niet gewoon alles vertaalde wat er gezegd werd. Dat hij zelf zou mogen beslissen wat relevant genoeg was om te vertalen, kwam niet bij mij op — ik realiseerde me niet dat de gesprekken die we meemaakten, buiten de interviews, over het algemeen van dezelfde

onnozele en diffuse aard waren als de conversatie in het café, de wasserette of de dokterswachtkamer in Nederland. Tot normaal overleg over de opzet van het onderzoek (*mijn* onderzoek, immers) en de inrichting van ons verblijf kwamen we niet. En terwijl dus in de eerste weken mijn informanten mij de boeiendste en sympathiekste mensen ter wereld leken, hoopte zich in dezelfde tijd tussen Hasnawi en mij een ondraaglijke spanning op, die zich vele malen per dag uitte in wrevelige of ruzieachtige woorden, afgewisseld door geïrriteerde stiltes.

En dat ondanks het feit dat de man voor een armzalig inkomen gedwongen was zijn huis en erf, koe en vrouw in de steek te laten om zich, afgezien van een dag verlof in de week, anderhalf uur gaans verder onder de onzekere leiding van iemand jong genoeg om zijn zoon te zijn, af te beulen niet alleen als tolk (wat al vermoedelijk genoeg is) maar ook als kok, schoonmaker, informant, public-relations-man en (omdat dat nu eenmaal een specialisme van Hasnawi was dat in de religieuze sfeer goed van pas kwam) als zanger-muzikant. En terwijl, belangrijker nog, zijn cultuur eiste dat tussen mensen die dag en nacht met elkaar werken, eten, drinken, slapen, hun vrije tijd besteden, juist de meest vérstrekkende identificatie bestaat, met een voortdurende uitwisseling van goederen en diensten, hartelijkheden, confidenties. Hij had wel reden tot klagen, en dat deed hij dan ook in alle toonaarden en op alle toonhoogten.

De spanningen ontgingen natuurlijk mijn informanten niet, en zinnend op het lukratieve en schijnbare gemakkelijke baantje, kwamen enkele randfiguren van het dorp (onder wie mijn huisbaas, dat wil zeggen na mijn tolk mijn belangrijkste contact in het gehucht) Hasnawi al zwart maken, als hij er even niet was. Ik besloot dat ik maar zo gauw mogelijk van hem af moest. Wat had ik immers aan hem?

Gelukkig kon onze Indoloog bijtijds ingrijpen; ik begon inmiddels in te zien dat diens algemene antropologische inzichten, en de wijze waarop hij ze aanwendde in het organisatorische contact met de plaatselijke samenleving, ruimschoots opwogen tegen zijn gebrek aan specifieke kennis over de Kroemirie. In een aantal openhartige gesprekken werden mij mijn tekortkomingen meer dan duidelijk gemaakt — evenals het feit dat ik het hoe dan ook met Hasnawi zou moeten stellen, wisselen van tolk werd niet toegestaan.

Nu, twintig jaar later, vormen binnen het gezin dat ik inmiddels gesticht heb Hasnawi's manier van doen en zijn zelfgemaakte Franse vocabulaire nog steeds vaste, voor anderen cryptische verwijzingen. Ik heb nog steeds angstdromen over hem, en heb eindelijk de roman geschreven waarin het verhaal van onze samenwerking in alle details verteld wordt; de jeugdige onderzoeker komt er daarin slechter vanaf dan de tolk.

5.

Na enkele weken was ik van de eerste verrukking wel bekomen. Uit het conflict met mijn tolk meende ik de lering te moeten trekken dat veldwerk van de onderzoeker eist dat hij zich voortdurend bewust is van zijn eigen optreden en van de uitgangspunten daarachter, en dat hij van seconde tot seconde bijhoudt hoe deze inbreng van zijn kant de relaties met de mensen om hem heen beïnvloedt. Dit zijn onmenselijk zware eisen, vooral de eerste tijd: als de onderzoeker zo overstelpt wordt door nieuwe indrukken dat hij moeilijk afstand kan nemen van zichzelf, nog nauwelijks kan voorspellen hoe bepaalde gedragingen van hem zullen worden geïnterpreteerd, en ook nog helemaal niet overziet in welke opzichten de samenleving waarbinnen hij werkt hem toestaat zichzelf te zijn, zijn eigen meningen

en voorkeuren te hebben en 'nee' te zeggen als hij ergens werkelijk geen zin in heeft. Menselijk leven en samenleven eist een minimum aan distantie, kennis, voorspelbaarheid en routine. Daarmee heeft men vat op de werkelijkheid, en de mogelijkheid om zich spontaan te gedragen en gelukkig te zijn. Ik zag mij min of meer vrijwillig van deze basisvoorwaarden beroofd, geplaatst in een soort laboratoriumsimulatie van het ontstaan van neurosen.

Met cultuurschok had dit weinig te maken. Afgezien van de bloedige slachtingen van offerdieren slaagde de Kroemierse samenleving er niet in mij te choqueren. Mijn keuze van studievak had slechts mijn positie als buitenstaander bevestigd. Voortgekomen uit een verscheurd gezin in een Amsterdamse volksbuurt werd ik bepaald niet gehandicapt door eenkennige liefde voor de dominante, burgerlijke vormen van mijn eigen Europese maatschappij — waartoe ik pas op de middelbare school effectief was ingewijd. Als adolescent had ik met de Nederlandse samenleving dezelfde problemen van desoriëntatie en wanhoop gehad als nu met deze Kroemierse boeren. Net eenentwintig geworden, doorliep ik versneld een tweede puberteit, en het was nog veel pijnlijker dan de eerste keer.

Als er sprake was van gebrek aan afstand, dan betrof dat niet de Europese samenleving maar de professionele verwachtingen waaraan ik mij onderworpen achtte. Ik besepte pas veel later dat de krampachtige weerloosheid die ik mijzelf in het veld oplegde, vooral voortkwam uit mijn eigen bange onvermogen de door de leiding gedane aanbevelingen te relativiseren. Het waren niet mijn informanten die exorbitante eisen stelden, ik was het zelf. Ik zag mijn veldwerk als een Spartaanse leermethode voor nederigheid, geduld, improvisatie en leven met onzekerheid. Ik had het gevoel in alles naar het pijpen van mijn tolk en informanten te dansen, en toch nog alles verkeerd te doen.

Niets ging vanzelf. Voor zover ik koortsachtig probeerde interactieregels te vinden en me eraan te houden, kwam dat in dit stadium niet voort uit respect of bewondering voor de samenleving waarin ik verzeild was geraakt. Ik wilde slechts af van de verlamdende onzekerheid. Ieder woord dat ik zei en ieder gebaar dat ik maakte, wekenlang, was er, behalve om informatie te krijgen (die mij allengs minder begerenswaardig leek), bewust op gericht om me in de ogen van mijn tolk, informanten en de onderzoeksleiding aanvaardbaar te maken en te laten blijven. Ik ontleende aan mijn contacten in het gehucht in het geheel geen bevrediging. Ik speelde dat ik met mensen omging, maar ik vond het een vreselijk moeilijk spel en helemaal niet leuk, en had voortdurend het radeloze gevoel onmachtig te zijn ooit tot werkelijk contact te komen met wat voor de duur van mijn veldwerk toch mijn naaste omgeving was. Dit gemis aan intimiteit en spontaniteit was des te schrijnender omdat ik, behalve enkele minuten per dag als ik me waste of mijn behoefte deed, altijd door mensen omgeven was. Zelfs 's nachts bleef er de lijfelijke aanwezigheid van Hasnawi, een meter van mij af, snurkend, of schreeuwend tijdens een angstdroom; dit in plaats van mijn vriendin.

Gedurende enkele dagen was mijn ontredding vrijwel totaal. Ik was alle motivatie kwijt, mijn onderzoeksresultaten leken me volstrekt waardeloos en zonder betekenis. De inheemse gemeenschappen over religie kende ik inmiddels uit mijn hoofd, maar ik voelde dat ik niet tot werkelijk inzicht in het systeem kwam: mijn interviewtechniek en mijn ervaring met analyse van voorstellingsystemen waren nog veel te gebrekkig om los te weken wat, hoewel niet bepaald onbewust, toch bij zelfs de meest intelligente informanten in hun normale leven (buiten een onderzoekssituatie) zelden of nooit onder woorden gebracht hoefde te worden. In plaats van een boeiende gesprekspartner te zijn, wist ik op beslissende momenten in de gesprekken niets nieuws meer te berde te brengen,

en ik begon steeds erger te stotteren. En als een interview even de goede kant leek op te gaan, irriteerde ik de mensen (ook mijn tolk) toch dadelijk weer door mijn onbegrip voor de basisoriëntaties van hun samenleving, en door mijn onvermogen en schroom hun culturele idioom te gebruiken. Voorbeelden uit het Kroemierse dagelijks leven, het doorspekken van alle uitlatingen met gezondheidswensen, verwantschapstermen, met de naam van God en van de Profeet — ik kon er nog niet mee werken. Af en toe was ik, hoe nadelig dat ook zijn moest voor verder verloop van mijn onderzoek, werkelijk niet in staat een woord tegen de mensen uit te brengen. In het nog steeds vrijwel onverstaanbare Arabische dialect tuitten de keiharde stemmen in mijn oren, ik kon in de donkere hutten vaak geen hand voor ogen zien, laat staan gezichten herkennen of notities maken.

Ik draafde maar zo'n beetje met Hasnawi door het gehucht. Mijn depressies bleven soms zelfs voor mijn informanten niet verborgen. De traagheid van de post en de overvloedige regen droegen sterk bij tot mijn wanhoop. Meer dan eens speelde ik met de gedachte de zaak op te geven en met de eerste gelegenheid naar huis te vliegen. Dan maar géén antropoloog. Op die momenten hield weinig mij af van weglopen, behalve de schaamte te mislukken tegenover mijn naaste omgeving thuis. Volgden dagdromen over afschuwelijke ziektes, werkelijk of desnoods voorgewend, die slechts in een goed geoutilleerd Nederlands ziekenhuis te genezen zouden zijn, en die me dus snel en zonder gezichtsverlies uit de beproevingen zouden verlossen... Terugvallen op de leiding was in deze tijd onmogelijk, want de Indoloog was weer naar huis en de Noordafrikanist was nog niet uit Nederland teruggekeerd.

Ik herinner me het keerpunt van deze crisis als het belangrijkste moment van mijn hele veldwerk. Zoals gewoonlijk hadden we (een belangrijke fysiologische factor in mijn ontredde) slecht geslapen door de enorme hoeveelheden sterke thee die men ons dwong te

drinken. Na het ontbijt volgde ik lusteloos Hasnawi's suggestie om die morgen te gaan interviewen in Maizia, waar de oudste informanten van mijn onderzoeksgebied woonden. Het beboste stuk tussen de twee gehuchten gaf alle gelegenheid tot overdenking. Aanvankelijk overviel mij weer de paniek van de voorgaande dagen, maar na een paar honderd stappen, in een luciditeit die ik sinds mijn aankomst in het gehucht niet meer had opgebracht, besloot ik plotseling mij niet langer te laten kennen en de grote investering aan tijd, energie, frustratie en geld die mijn deelname aan het leeronderzoek mij en anderen inmiddels had gekost, de moeite waard te maken. Waarom was die optelsom, die ik toch al zo vaak gemaakt had zonder daardoor uit mijn verlamme depressies los te komen, toen opeens relevant? Misschien dat de milder geworden voorjaarsregen me aan Nederland deed denken. Ik was al vaker de helling opgesjokt naar Maizia, maar nu betekende het verlaten van de bosstrook en het betreden van de open, hooggelegen akkers van dit andere dorp het afleggen van alle angst. Glorieus lag de vallei van Sidi Mhemmed achter me. De bergketen die haar aan de overzijde begrenste leek verder en niet meer bedreigend. Ik kon weer uit mijn woorden komen. Ontspannen bereikte ik het gehucht. Het interview was gezellig en interessant. We kregen te eten en namen op de terugweg de jongste zoon mee om hem wat pleisters te geven voor zijn neefje, die tijdens onze aanwezigheid door een ram gestoten was.

Een paar dagen later verscheen de leider van het project op mijn erf, in parka en met een ijsmuts op alsof wij niet in Afrika waren. Met zijn simpele Citroën Dyane had hij de scherpe, pasgekapte moppen van de door de werkverschaffing aangelegde steenwegen getrotseerd om mijn post te brengen en tijd te sparen voor de urenlange, hartstochtelijke wetenschappelijke discussies die — voortaan elke twee weken herhaald — de ruggegraat van mijn eerste veldwerk zouden vormen. De verbinding met mijn eigen wereld

was weer gelegd, maar ook in de Noordafrikaanse wereld had ik mij geen betere gids kunnen wensen. En zelfs theorieën en generalisaties bracht bij binnen handbereik, op dat erf met uitzicht op het heiligdom van Sidi Mhemmed en de verre Middellandse Zee, terwijl Hasnawi en mijn huisbaas fluisterend van ontzag toekeken.

6.

In wetenschappelijk opzicht is het probleem van veldwerk, dat de afstand zo verschrikkelijk groot is tussen enerzijds de waarnemingen en inheemse uitspraken waarmee de onderzoeker geconfronteerd wordt, en anderzijds de na te streven generalisaties over dit ruwe materiaal — generalisaties die dan nog relevant moeten zijn in het licht van een of andere, van de etnografie abstraherende fundamentele theorie. In een paar maanden leeronderzoek, zonder diepgaande theoretische of regionale voorbereiding en zonder tijd om alles af en toe eens te laten bezinken, is het al heel moeilijk ergens naar toe te blijven werken en de draad niet kwijt te raken.

Inmiddels was niet alles aan het Kroemierse materiaal mij even vreemd. In het veld werd ik bijzonder getroffen door de vele overeenkomsten tussen het Kroemierse volksgeloof en het rooms-katholicisme, waarin ik ben grootgebracht. Het basisbegrip van de Noordafrikaanse religie, *baraka*, komt in vele opzichten overeen met de rooms-katholieke 'genade'. Vele details van de heiligenverering (het branden van kaarsen in nissen van witte kapelletjes, wierook, gebedshoudingen, het eten van geheiligde meelspijzen), sommige aspecten van de religieuze broederschappen — het kwam mij erg bekend voor. Diffusie van cultuurelementen is hieraan niet vreemd: islam en christendom zijn ontstaan in hetzelfde mediterrane cultuurgebied, het Kroemierse volksgeloof wortelt ten dele in

wijdverbreide mediterrane religieuze vormen die veel ouder zijn dan deze wereldgodsdiensten (zodat bij voorbeeld *baraka* correspondeert met het Hebreeuwse *baroech*), en het merendeel van de afgelopen 2000 jaar hebben de bewoners van Noord-Afrika en Zuid-Europa tot dezelfde of nauwverwante staatkundige eenheden behoord. Deze parallelie hield zowel voordelen als nadelen in voor het onderzoek. Misschien was ik met mijn achtergrond in staat in sommige aspecten van de Kroemierse religie wat sneller door te dringen dan zonder eigen ervaring met een naar vorm en geschiedenis verwante religie mogelijk was geweest. Maar anderzijds is er de mogelijkheid dat ik mij te veel door die achtergrond heb laten beïnvloeden, vooral bij het afbakenen van begripsinhouden en het interpreteren van de aangetroffen verschijnselen in een bredere maatschappelijke context.

Ik twijfelde er eigenlijk niet aan dat ik ooit, later, achter mijn verre bureau, wel in staat zou zijn een aardig rapport over mijn onderzoek te schrijven. Maar dat was voor mij lang niet de belangrijkste aanzet tot hard werken. Als ik niet met andere mensen bezig was, was ik weerloos tegenover de sociale en seksuele frustraties van de veldwerksituatie. Dit was trouwens een van de oorzaken dat van urenlang gegevens uitwerken, en van middagrust, niet veel kwam: ik hield het niet uit. Een andere factor was dat Hasnawi het niet tiithield: hij zag als zijn hoofdtaak om samen met mij interviews af te nemen, en die taak mocht ik niet frustreren door uitwerken of slapen! Van de andere kant werd ik steeds meer gefascineerd door de etnografische gegevens (en door mijn eigen daadwerkelijke interactie in deze samenleving). Ik begon eindelijk te genieten van ieder nieuw stapje waarmee ik verder in de wereld van mijn informanten doordrong, naar begrip van steeds gecompliceerder situaties en ideeën. In het veld, met het levende materiaal knellend dicht om mij heen, en in vruchtbaar contact met ervaren onderzoekers, meende ik pas werkelijk iets te gaan begrijpen van wat ik al

enige jaren gestudeerd had: menselijke interactie, haar gecompliceerde verschijningsvormen en samenhangen, de spanning erin tussen verwachtingen en waarderingen van allerlei kanten, de plaats van relatief starre factoren als normen, voorstellingen en materiële voorwerpen, bewuste keuzemogelijkheden en onbewuste, door de sociale organisatie opgelegde keuzebeperking van de participanten. Aan problemen van macht, sociale verandering, het op elkaar inspelen (doorwerkend in de religieuze sfeer) van heterogene semantische, sociale en economische systemen binnen één veld van interactie, lichamelijke en zelfreflectie — thema's die mijn latere wetenschappelijke werk zouden beheersen — was ik nog lang niet toe. Desondanks begon ik mij in deze tijd antropoloog te voelen. Het was de tijd dat het transactionalisme werd geïntroduceerd in de Nederlandse antropologie, en geheel in stijl was ik in het veld modieus ontgoocheld door een sociale wetenschap die in hoofdzaak scheen te streven naar abstracties over enorme verzamelingen mensen (en die abstracties dan nog vaak hanteerde met een summum aan begripsrealisme), maar die voor de min of meer vluchtige microverschijnselen op het niveau van interagerende individuen — haar belangrijkste bron van materiaal, en voor de bestudeerde mensen eigenlijk het enige dat telt — geen genuanceerde en in het veld bruikbare begrippen scheen te hebben.

Uiteraard moest ik in het veld toch wel degelijk toewerken naar macro-abstracties, en daarbij vond ik (dankzij mijn thuis opgestelde onderzoeksplan en gesprekken met de leiding) veel meer steun bij bestaande Grote Theorie dan ik bereid was toe te geven. Studie van theorieën over religie (vooral die van Emile Durkheim) had mij op het spoor gezet van enkele fundamentele problemen, met name wat betreft maatschappelijke integratie, de relatie tussen symbool en datgene waarnaar het verwijst, en de relatie tussen religieuze en niet-religieuze organisatiepatronen. Hoewel Durkheim zijn meesterlijke generalisaties (volgens welke elke samenleving in haar

religie in wezen slechts zichzelf vereert) wat ongelukkig heeft opgehangen aan de verre, destijds slecht begrepen Australiërs, was er via Robertson Smith's *Religion of the Semites* (1889) — de belangrijkste invloed in Durkheims *Les formes élémentaires de la vie religieuse* — een regelrecht verband tussen die generalisaties en het mediterrane volksgeloof dat ik aan het bestuderen was. Terugvertaald naar het mediterrane gebied werd in het veld (ondanks de beperkingen van Durkheims idealisme) de relevantie van die uitgangspunten mij steeds duidelijker, en dat stak mij een riem onder het hart. De heiligen bleken inderdaad regelrechte symbolen van de verwantengroepen en buurtschappen die hen vereerden; groepen identificeerden zich tegenover elkaar door het aanleggen van eigen heiligdommen, heiligdommen doorliepen een conjunctuur die volkomen samenviel met de politieke en demografische opkomst en neergang van plaatselijke groepen, en zelfs heiligenlegenden kon ik langzaam aan decoderen als historische uitspraken over de vestigingsgeschiedenis van verwantengroepen.

De grote druk waaronder ik leefde was natuurlijk medeverantwoordelijk voor de gretigheid waarmee ik nu en dan Durkheims gelijk om mij heen meende te zien, belichaamd in ideeën en interacties van mijn informanten. Maar ik vleide mij met de gedachte dat het concrete, sterk kwantificeerbare materiaal dat ik verzamelde degelijk genoeg was om wat er aan hersenschimmigs in mijn visie op de Kroemierse religie ingeslopen was, te zijner tijd aan te zuiveren tot verifieerbare wetenschappelijke beweringen, soms met verificatie en al. Ik verliet mij vooral op mijn zeer uitvoerige kaartstelsel van gegevens, hypothesen en ideeën waaruit ten slotte een beperkt aantal concrete vragen werd afgeleid van een succesvolle systematische enquête onder alle volwassen vrouwen van Sidi Mhemmed en Maizia. Trots bouwde ik aan wat mij toen nog als wetenschappelijk ideaal voor ogen stond: een sluitende statistische analyse van allerlei plaatselijke vormen van religieus gedrag — zodat ik ten slotte bij

voorbeeld ten aanzien van letterlijk iedere vrouw van Sidi Mhemmed met zekerheid kon voorspellen welke vier of vijf van de vele tientallen plaatselijke heiligdommen zij bezocht, en kon uitleggen waarom; of kon traceren door welke factoren van welstand en politieke macht, geboortevolgorde en familietraditie juist die bepaalde 30% van de plaatselijke mannen gerecruteerd werden tot extatische dansers binnen de islamitische broederschappen.

Bij nader inzien koos ik dus voor de oppervlakte van religieuze verschijnselen; maar het was een strategisch juiste keuze, want ik miste zowel de tijd als de opleiding om meer in de diepte te werken en de symbolische en dieptepsychologische kanten van de heiligenverering te verkennen.

7.

Na de aanvankelijke ontsporing waren er natuurlijk nog wel eens moeilijkheden tussen mij en Hasnawi. Aan zijn ervaring met andere deelnemers aan het leeronderzoek had hij bepaalde opvattingen over de gewenste gang van zaken ontleend, waaraan ik mij niet altijd kon conformeren. Maar ik had nu sneller door als er iets schortte, en aan het materiaal dat de samenleving mij (via mijn tolk!) aandroeg, ontleende ik de strategieën om dergelijke wrijving te ondervangen. Ik leerde iets van de gecompliceerde, half bewuste methoden volgens welke in de Kroemirie (zoals in iedere maatschappij) mensen bevredigend kunnen beantwoorden aan de eisen die nauwe relaties opleggen, en onderwijl toch kunnen blijven nastreven waar zij individueel op uit zijn.

Maar niet alleen kreeg ik gevoel voor de rollen die mijn tolk speelde, de aanvankelijk volkomen teleurgestelde verwachtingen die hij had ten opzichte van mij, en de mogelijkheden die ik had om dit

krachtenveld te manipuleren. Ik begon ook in te zien welke geweldige opofferingen hij zich mijnentwille getroostte, en ging hem, ondanks zijn onophoudelijk gezeur (over hoe voorbeeldig hij wel leefde, hoe slecht sommige andere mensen — vooral andere tolken — wel waren, hoeveel ik wel aan hem verplicht was), ondanks zijn soms werkelijk onverklaarbare humeurigheden, zijn onthutsende matineuze bedrijvigheid en zijn bescheiden vormen van chantage, erg waarderen. Hij slaagde er gaandeweg in mij enigszins te wennen aan het inheemse, rurale levensritme waarin de tijd rond de middag, en de avond, niet bestemd zijn voor werk. Toen dit principe eenmaal aanvaard was nam hij het op de koop toe dat de gezellige muziekavonden die wij bijna dagelijks in het gehucht meemaakten, voor ons steeds op 'werk' uitdraaiden — en dubbel overwerkend als tolk en als muzikant-zanger leverde Hasnawi op die avonden misschien wel zijn grootste bijdrage aan het onderzoek. Hij gaf mij steeds gedetailleerder adviezen over hoe ik mij kon beschermen tegen de voortdurende aanslagen op mijn gezondheid door natuurlijke en bovennatuurlijke krachten en wezens. En ook van mijn kant bleef de inmiddels voortdurend geuite bezorgdheid om zijn gezondheid, een onderdeel van het culturele idioom dat ik mij had eigen gemaakt, niet langer geveinsde beleefdheid.

Hasnawi beïnvloedde de loop van het onderzoek aanzienlijk, afgezien nog van zijn steeds voorbeeldiger rol tijdens de interviews en de muziekavonden. Net als ik werd hij gekweld door angst om te falen. Hij hoefde dan wel geen doctoraalexamen te doen, maar hij was bang zijn goed betaalde baan als tolk voor de volgende jaren kwijt te raken, en om tekort te schieten in de ogen van zijn omgeving. Er moest constant gewerkt worden, en echt werken was interviewen, vond hij. Als ik overdag thuis bleef uitwerken werd hij rusteloos en onuitstaanbaar, zodat we maar snel weer op pad gingen. Ik voelde me dikwijls gedwongen zijn wensen te volgen, ook wanneer dat niet nuttig scheen voor efficiënte en diepgaande

materiaalinzameling. Nog minder dan een verloren dag kon ik mij immers een tweede vertrouwenscrisis met mijn tolk permitteren. Vaak echter bleken zijn suggesties waardevol. Ook hier maakte gaandeweg mijn opportunisme plaats voor vanzelfsprekendheid. Ik leerde meer op Hasnawi te vertrouwen, en hij kreeg veel meer plezier in zijn werk. Op den duur werkten we werkelijk 'als broers', zoals de inheemse ideologie zo graag zag.

De definitieve overwinning in onze relatie was toen hij, in de laatste weken van ons werk evenals ik intens verzwakt door slecht water, gebrek aan verse groenten en door nachtelijke godsdienstige en muzikale seances, zijn kwalen niet meer (zoals een maand tevoren) weet aan het harde werken dat ik hem liet doen, maar aan het Boze Oog dat bepaalde informanten van ons in een naburig gehucht op hem hadden geworpen, 'uit jaloezie om zijn goede baan als tolk!'

Maar alle goede wil van mijn kant, de adviezen van de leiding en de toewijding van Hasnawi hadden niets uitgericht als mijn informanten niet zo onvoorstelbaar behulpzaam en gastvrij waren geweest. Ontdaan van de aanvankelijke krampachtigheid en angst, werden mijn pogingen om, voor zolang het duurde, zoveel mogelijk een der hunnen te zijn, door mijn informanten meer dan beloond: natuurlijk door een overvloed aan gegevens, en dat was opwindend en leerzaam, maar belangrijker was dat ik me de laatste paar weken werkelijk thuis voelde in het gehucht, in bevredigende relatie met tientallen mensen wier leefwijze en denkbeelden mij niet meer zo vreemd waren en die me in vele opzichten zelfs dierbaar waren geworden. Ik kon nu ook zonder tolk eenvoudige gesprekken met hen voeren, hun mimiek en gebaren zeiden mij iets, en ik kon soms zelfs hun humor meevoelen. Tot mijn verrassing bleek ik nu en dan hun vooroordelen en beeldvorming over te nemen.

Maar tot aan de laatste dagen zonk het hart me steeds in de schoenen wanneer ik weer, na een kort bezoek aan Aïn Draham

voor inkopen en regelmatige injecties om mij op de been te houden, vanaf de autoweg de paar kilometer naar Sidi Mhemmed liep.

Deel te mogen nemen aan de ontspanning van mijn informanten was een groot genoegen, vooral omdat ik erg hield van de muziek die daarin een vast onderdeel was. Het aangename was met het nuttige verenigd, want liefdesliedjes werden onbekommerd afgewisseld met sacrale gezangen ter ere van de Profeet of ten dienste van de extatische dansen ter ere van de plaatselijke heiligen. Zo kon ik althans een van mijn Durkheimiaanse uitgangspunten relativeren: anders dan volgens de theorie, bejegenden mijn informanten het bovennatuurlijke volstrekt niet met het uiterst respect dat Durkheim, via allerlei symbolische omwegen, als de basis van de maatschappelijke orde opvoerde. Als er gedanst werd moest ik meedoen, ik kreeg aanwijzingen hoe, en een effectiever manier om iets van de, voor de mensen zelf grotendeels verloren gegane, symboliek van de extatische dansen te begrijpen was er niet. Deze dansen voltrokken zich aanvankelijk nog in besloten kring, maar op het lentefeest van Sidi Mhemmed moest ik, ter ere van Hem, een half uur lang dansen met de beste danser uit de omgeving, onder de goedkeurende blikken van tweehonderd toeschouwers.

Op een feestje dicteerden vooraanstaande mannen en vrouwen mij een hartelijke brief aan mijn vriendin, met onder andere de voorspelling dat ik na al die onthouding wel zo 'sterk' zou zijn dat we spoedig na thuiskomst een zoon zouden krijgen, overigens op voorspraak van hun en mijn 'opa' Sidi Mhemmed. Het is een dochter geworden, maar een Tunesische naam heeft ze wel gekregen. Nog in de moederschoot heeft ze het heiligdom bezocht en is daar kennelijk volgestroomd met *baraka*. Op een ander feestje had ik een schertshuwelijk mogen sluiten met de jonge dochter van Oom Salah: de climax van vrolijke beraadslagingen over een effectieve manier om mijn vriendin, in Nederland, voor het voldongen feit te stellen van een Kroemierse medevrouw, en *en passant* mijn Kroemierse

schoonvader te voorzien van drie Hollandse meisjes, die minder 'gesloten' zouden moeten zijn dan zijn eigen vrouw van middelbare leeftijd.

Met een gretigheid die slechts aanvankelijk iets krampachtigs had, at en dronk ik alles wat mij werd aangeboden. Tijdens de voorbereiding in Nederland was aan de sociale implicaties van voedsel en voedselgiften ruim aandacht geschonken als onderdeel van veldwerkstrategieën; wij waren terdege bewust gemaakt van het 'Miss Ophelia complex' — de blanke dame uit *Uncle Tom's Cabin* die het beste voorheeft met 'de zwartjes' maar terugschrikt voor elk normaal contact. Ik was ervan overtuigd dat ik mét die spijs en drank ook, bijna tastbaar, de cultuur en relaties met die mensen naar binnen kreeg. Ik was meestal dankbaar voor de gastvrijheid en nam luchthartig het risico van een besmetting met TBC of met een van de andere vreselijke ziektes waaraan een deel van de dorpsbewoners leed. Door mijn ongereserveerde eetgedrag nam ik de mensen inderdaad erg voor mij in. En niet te vergeten: veel van het voedsel dat ik at was toegewijd aan een plaatselijke heilige, met welk bovennatuurlijk wezen ik zo in een relatie trad die voor mijn werk en mijn latere leven kennelijk gunstig is geweest.

Buiten de grote en kleine feesten werden wij vrijwel dagelijks ergens te eten genood. De gastvrijheid eiste dan een uitvoerig maal, met duur vlees, zodat ik dikwijls het gevoel had dat de mij bewezen vriendelijkheid mijn gastheer een heel weekbudget kostte. Gelukkig kon ik door zelf feesten te geven iets terugdoen. Het was echter niet alleen naastenliefde waardoor ik bezwaard werd. In de vorm van eetuitnodigingen aan mij en Hasnawi werd, over ons hoofd heen, allerlei rivaliteit tussen mijn informanten (behorend tot verschillende gezinnen, verwantengroepen, facties, buurtschappen, gehuchten, clans, sjeikdommen) uitgevochten, en meer dan eens gaf ons dat moeilijkheden. Hoewel zij mij gezellige en vruchtbare situaties voor interviews en observaties opleverden, kwamen die eetuitnodigingen

niet altijd gelegen: hetzij omdat wij iets anders wilden gaan doen; hetzij omdat juist met die bepaalde gastheer de intieme, bijna sacrale band die samen eten creëert in de Kroemirie, ons ongewenst leek; hetzij omdat we een uur tevoren elders al een groot maal hadden moeten verstouwen. Aangeboden eten en drinken is echter onmogelijk te weigeren in deze streek; en de gastheer zorgt, zonder pardon, dat het zijn gast aan niets ontbreekt. Zodat we ons vaak hebben overeten, een ongewoon maar zwaar offer voor de wetenschap. Bij thuiskomst in Nederland was ik voor het eerst (niet het laatst) van mijn leven vet.

Bijzondere voldoening gaf het mij toen, op een van de laatste dagen, in aanwezigheid van anderen nog wel, mijn huisbaas de thee die ik hem aanbood weigerde. Deze gemene aanval — vergrijp tegen dezelfde code die mij gedwongen had al die tientallen kilo's voedsel en liters doorgekookte thee tegen heug en meug te verorberen — zou ik riposteren! Het werd een flinke ruzie waaraan ik met verborgen ironie deelnam en waarin overigens mijn huisbaas me even sympathiek bleef als steeds. Hasnawi en ik werden, volgens de inheemse spelregels, 'de winnende partij', door namelijk de huisbaas ten slotte de veldwerkuitrusting ten geschenke te geven waarvan hij (ten onrechte) bang was geweest dat ze hem, bij mijn vertrek, zou ontgaan, en waarom hij de hele strijd begonnen was.

8.

Drie weken voor mijn vertrek was ik zo ver dat ik de gemeenplaatsen over religie kon doorbreken en kon doorstoten naar wat daaronder lag.

De methode die ik de eerste weken gevolgd had en die door haar gebrekkigheid zeker een factor was geweest in mijn aanvankelijke

ontreddering, bestond erin dat ik, door zo vaag en elliptisch mogelijke vragen mijnerzijds, uitspraken over inheemse voorstellingen aan de informanten trachtte te ontlokken, en die uitspraken zo goed mogelijk noteerde evenwel zonder ze intellectueel te verwerken. Daarbij gleed hun inhoud ter plaatse van mij af: ik deed geen moeite het systeem tijdens interviews werkelijk te leren begrijpen en hanteren, maar hoopte na terugkeer in Nederland uit al die (schijnbaar) tegenstrijdige uitspraken van al die informanten door onderlinge vergelijking een correct en sluitend systeem te distilleren. Het was zo iets als het domweg verzamelen van taaluitingen onder een groep *native speakers*, om daaruit, na terugkeer uit het veld, thuis hun taal te leren of haar structuur te reconstrueren, in plaats van te proberen die taal ter plaatse, in voortdurend contact met sprekers, zelf al onder de knie te krijgen. De methode was oppervlakkig, onbetrouwbaar en wekte irritatie: informanten werden, tot hun wanhoop, voor het eerst van hun leven aangezet tot het geven van abstracte algemene definities van hun religieuze begrippen, en waren verbijsterd als bij een volgend interview bleek dat ik er nog altijd niets van snapte.

Met hulp van de leider van het project vond ik ten slotte een betere benadering. De informanten konden namelijk meestal wel aangeven waar de grenzen van hun voorstellingen lagen, wat bij voorbeeld nog wel *baraka* was en wat niet meer, ook al konden zij het begrip niet goed positief en abstract definiëren. En in voor hen herkenbare hypothetische casussen die ik samen met de leiding bedacht en hun voorlegde, konden zij de lijn doortrekken die ik hun aanbood — beter dan dat zij mij zelf spontaan konden beschrijven hoe de diverse voorstellingen en activiteiten samenhangen. Uit dat deel van het complex van religieuze voorstellingen dat ik inmiddels meende te kennen, leidde ik uitspraken af over concrete situaties. Informanten bleken die uitspraken zonder moeite te kunnen beoordelen, hetzij als juist en eigen aan het systeem, hetzij als onzin, en zo werd mijn

inzicht in het systeem voortdurend getoetst en bijgesteld, en kon ik doordringen in steeds gecompliceerder samenhangen.

Dagenlang achtervolgden Hasnawi en ik onze beste informanten met vragen over de specifieke vormen van *baraka* die allerlei fictieve offers aan steeds weer andere plaatselijke heiligen, in allerlei met wellust uitgesponnen situaties van rituele verplichtingen en tegenslag, ons zouden opleveren, in velerlei min of meer overtuigend gespeelde hoedanigheden van huisvader, dorpsoudste, vrouwenleidster, arme weduwe, onlangs ingehuwde vrouw, kinderloze veertigjarige vrouw, enzovoorts. En eindelijk gaven de informanten ons, met monkelende blikken van verstandhouding, concrete antwoorden terug in plaats van de hermetische gemeenplaatsen van de eerste weken.

De methode werkte, vooral ook omdat Hasnawi en ik inmiddels bij het interviewen erg goed op elkaar ingespeeld waren. De interviews verliepen daardoor natuurlijker. Het werken met een tolk was nauwelijks meer storend. De verbanden waarnaar ik tot dan toe met opzettelijk vage vragen had gezocht, werden plotseling duidelijk, en mijn informanten waren zichtbaar opgelucht dat ik eindelijk van enig inzicht begon blijk te geven.

Terwijl in de laatste fase van mijn onderzoek het relatief eenvoudige achterhalen van tastbare feiten uit heden en verleden doorging, richtte ik mij toen toch vooral op de waarden en voorstellingen achter de feiten. Het resultaat was tamelijk bevredigend, in aanmerking genomen hoe weinig tijd mij ter beschikking stond.

9.

Zo hartstochtelijk als ik in het begin gezocht had naar middelen om vat te krijgen op mijn tolk en informanten, ter bescherming van mijzelf, zo walgelijk vond ik het toen ik tegen het eind iets van die middelen had gevonden en inderdaad soms in staat was de mensen te manipuleren. Ik voelde me een huichelaar als mijn zoete woorden in staat bleken Hasnawi, al was hij met recht verschrikkelijk moe, weer op gang te krijgen; maar de tijd drong.

Ook de dorpelingen begonnen dingen te vertellen die zij kennelijk liever verzwegen hadden. Zo completeerde ik mijn belangrijkste casussen, zoals die van de dochter van Mansoer, een arme extatische danser die zijn levensavond sleet als deelpachter van de sjeiken-familie, waar zijn zuster was ingehuwd. De dochter had aan een ritueel vergrijp een groot conflict met een (uiteraard nog steeds onzichtbare) plaatselijke heilige te danken — wat zich bij haar uitte in acute verlamningsverschijnselen. Ik vermoedde al dat een en ander de afspiegeling was van een verwantschappelijk conflict tussen haar gezin van herkomst, en de familie waarin zij was ingehuwd, in Chedeiría, twee valleien verderop: *een haan die zij aan Sidi Mhemmed had toegewijd zou zij per ongeluk voor een plaatselijke heilige in Chedeiria geslacht hebben...* Wij hadden het gerucht gehoord maar wilden deze voor mijn onderzoek uiterst belangrijke informatie ook uit de eerste hand hebben. Verscheidene beleefdheidsbezoeken leverden niets op dan ontwijkende antwoorden. Ten slotte namen wij Mansoers zusterszoon in vertrouwen, Dzjileni, een jongen van mijn leeftijd. Toen deze ons op het zoveelste beleefdheidsbezoek vergezelde versprak hij zich, zogenaamd, zo onherroepelijk tegen Mansoer dat Hasnawi onmiddellijk met gerichte vragen kon toeslaan.

Tot dan toe had ik consciëntieus, en op de eerste aanwijzing, de grenzen gerespecteerd die de dorpelingen aan de informatiestroom

oplegden. Maar het was duidelijk dat die grenzen ook in hun onderlinge omgang overschrijdbaar en manipuleerbaar waren, en ik begon de daarbij behorende spelregels te leren. Dat — tegen alle stereotiepen over sociaal onderzoek in islamitische maatschappijen in — mijn belangrijkste informanten vrouwen waren, en dat ik alle vrouwen van beide gehuchten tot mijn informanten mocht rekenen, liet al zien hoe ver men hierin kon gaan.

Hoewel ik na twintig jaar het landschap van Sidi Mhemmed, de namen van de mensen, hun gezichten, hun onderlinge sociale en verwantschappelijke relaties nog steeds in vele details voor de geest kan halen, heb ik sindsdien ander veldwerk in andere culturen veel intenser beleefd, althans met veel bewuster, persoonlijker en radicaler inzet. In Sidi Mhemmed overschreed ik nauwelijks andere grenzen dan de existentieel minst belangrijke: met wat leek op hun eigen woorden en gebaren kon ik mensen manipuleren voor doelen die hun vreemd waren (de wetenschap, mijn eigen carrière), en zo kreeg ik mijn eigen toegang tot overigens openbare informatie. Samenzwerend met Hasnawi, en opgetogen over de wetenschappelijke resultaten, realiseerde ik me niet hoe schraal die opbrengst was in menselijk opzicht. Na de aanvankelijke worsteling iets van een ingang te vinden in de Kroemierse cultuur, was ik op zulke momenten van manipulatie al weer gevaarlijk dicht bij de uitgang. En in de plotselinge afstand die bij die manipulatie hoorde, zag ik opeens de materiële armoede en medische nood die mij waren ontgaan, of die ik van geen betekenis had gevonden, zolang ik mij nog aan hen overgeleverd had gevoeld. Als in de Hof van Eden na de zondeval, gingen mij de ogen open en zag ik 'mijn informanten' in hun 'ware gedaante': met rafels aan hun door de werkverschaffing verstrekte blauwe overalls, zonder schoenen, met lege voorraad-tafels in hun hutten, hoestend, schuifelend — mensen die alle waardigheid wel wilden afleggen zodra de mogelijkheid van arbeidsmigratie naar Nederland ter sprake kwam. Met deze termen

had ik eindelijk greep op hen. Maar welke fase in onze ontmoeting was het meest authentiek?

Antropologie is meer dan een veredelde vorm van detectivewerk of spionage. De inmiddels beproefde samenwerking met Hasnawi, het zeer specifieke karakter van verbale uitwisseling in Noord-Afrika — waar nog meer dan elders iedere zin een doolhof van meervoudige betekenissen en verwijzingen, en vooral van tegenstrijdigheden en gradaties van waarheid is —, en mijn afhankelijke positie als leerling-onderzoeker, joegen mij hier over grenzen die ik bij later onderzoek toch weer anders ben gaan benaderen. Wanneer ik later steeds weer tot die grenzen aangetrokken bleef en ze dikwijls wist te overschrijden, was dat niet meer primair uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid maar uit een veel meer omvattend verlangen naar persoonlijk contact. De voorwaarde voor een dergelijke overschrijding was niet langer het slim nadoen van een aangeleerd plaatselijk idioom, maar een volstrekt kwetsbare opstelling aan mijn kant, en het zo veel mogelijk laten varen van wetenschappelijke instrumentaliteit — zodat de onderzoeker niet langer de Faustische manipulator is maar ook in onmacht en toegankelijkheid de gelijke wordt van zijn informanten.

Deze houding had ik bij mijn eerste veldwerk nog lang niet gevonden. Ik was te jong, te bang gemaakt voor wetenschappelijk falen, en had nog niet nagedacht over het voor de hand liggende conflict tussen wetenschappelijke en menselijke prioriteiten — in mijn persoonlijk leven zo goed als in mijn omgang met mensen van een andere cultuur. Ook hadden de voorbereiding en begeleiding van het leeronderzoek eerder de strategische dan de existentiële aspecten van de antropologische ontmoeting benadrukt. Afgezien van ontroering om de Kroemierse harmonische visie op de natuur, het leven en de vruchtbaarheid — en om de incarnatie van die visie: Nezmia *bint* (dochter van) Hassoena, in Sidi Mhemmed ingehuwd vanuit Hamraia, slechts een paar jaar ouder dan ik maar de stralende

moeder van vier kinderen — kwam ik in mijn eerste veldwerk niet veel verder dan manipulatie. Toch, toen ik op mijn laatste dag in Sidi Mhemmed, na de rituele slachting van mijn kalf, na de laatste muziekavond, tegen middernacht langs de vertrouwde cactushagen naar de wachtende auto strompelde, schoot Tante Oemborka, de oude moeder van Dzjileni, uit het donker te voorschijn; weg van het feestgewoel had zij op mij staan wachten om me stiekem een laatste kus te geven, en ditmaal niet de vormelijke handkus die hier een gebruikelijke begroeting vormt, maar een dikke smakkerd recht op de mond.

Zo eindigde mijn eerste veldwerk in werkelijk contact. De instrumentele, manipulatieve kant bleef mijn uitwerking van het verzamelde materiaal beheersen, en door kwantificatie en abstraheering wist ik iets van mijn wetenschapsideaal van destijds in de rapportage waar te maken. Toch is ook de existentiële kant van mijn eerste transculturele ontmoeting in de daarop volgende twintig jaar steeds een uitweg blijven zoeken in mijn leven. Misschien verklaart deze spanning dat ik veel sterker aan het materiaal en aan de herinneringsbeelden uit de Kroemirie ben blijven hechten dan de duur van mijn verblijf of de betekenis van het thuisgebrachte materiaal zouden rechtvaardigen. Mijn oudste kind moest Nezmia heten. En *Een buik openen*, de roman die de Kroemirie mij ten slotte heeft opgeleverd, verwijst in zijn titel niet slechts naar de bloedige offers die ik moest meemaken, en naar de geheime informatie die ook in de Kroemirie uit de darmen van offerdieren wordt afgelezen (de antropoloog komt op minder directe wijze aan zijn gegevens), maar naar een baring — alsof de zo clichématige vergelijking van veldwerk met initiatie, en de wedergeboorte die van initiatie universeel het onderliggende model vormt, hier bij nader inzien werkelijk opging.